

Асноўныя навуковыя падыходы да вывучэння працэсаў мадэрнізацыі

1. Перадумовы станаўлення тэорыі мадэрнізацыі
2. Класічная тэорыя 1950 – х-1960-х гг.
3. Крытыка тэорыі мадэрнізацыі і яе адраджэнне

Літаратура:

Побережников, И.В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации / И.В. Побережников. – М.: РОССПЕН, 2006

Хантингтон, С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003.

Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996.

Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В.Гордона под ред. Б.С.Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999.

Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999

1. Як вядома, змест гісторыі, як навукі, складае гістарычны працэс, гэта значыць, ход, умовы развіцця і дасягненні чалавечага грамадства. Гісторыкі імкнуцца разабрацца ў складаным гістарычным працэсе, вызначыць, куды ён накіраваны і накіраваны ці куды-небудзь, высветліць, з якіх этапаў ён складаецца, якія законы яго развіцця. Якія ўзніклі ў розны час канцэпцыі і іх змест былі абумоўлены гістарычнымі абставінамі іх з'яўлення.

На сёняшні дзень найбольш распаўсюджанымі падыходамі да інтэрпрэтацыі грамадскага развіцця з'яўляюцца: фармацыйны, цывілізацыйны (цывілізацыя, як культурна-гістарычны тып). Далейшыя спробы тлумачэння механізмаў сацыяльных зменаў прывялі да з'яўлення ў сярэдзіне 20 стагоддзя тэорыі мадэрнізацыі, якая стала таксама вельмі папулярнай сярод беларускіх гісторыкаў з канца 1980-х – 1990-гг. (хоць і не стала апошняй з распрацаваных тэорыяй, якія тлумачаць сацыяльную эвалюцыю: з 1970 - х гадоў таксама распрацоўваецца свет-сістэмная тэорыя).

Тэорыя мадэрнізацыі была сфармулявана ва ўмовах распаду еўрапейскіх каланіяльных імперый і з'яўлення вялікай колькасці новых дзяржаў, перад якімі стала пытанне выбару шляху далейшага развіцця. Праграма мадэрнізацыі была прапанавана даследчыкамі ЗША, Заходняй Еўропы ў якасці альтэрнатыў камуністычнай арыентацыі. У 1950 – пачатку 1960-х гг. розныя аналітычныя плыні аб'ядналіся ў адзіную тэорыю развіцця, якая магла быць карыснай з пункту гледжання краін, якія вызваліліся ад каланіяльнай залежнасці.

Гаворачы аб тэарэтычных перадумовах станаўлення мадэрнізацыйнай тэорыі, можна адзначыць, што яна сфармавалася пад уплывам эвалюцыянізму і структурнага функцыяналізму. У рамках эвалюцыйнага

падыходу 19 ст. быў распрацаваны прынцып радыкальнага супрацьпастаўлення традыцыйнага (агрыкультурнага) і сучаснага (індустрыяльнага) грамадстваў, які лёг у аснову мадэрнізацыйнай схемы. Ад эвалюцыйнай тэорыі былі запазычаныя такія палажэнні, характэрныя для класічнай тэорыі мадэрнізацыі, як аднакіраванасць сацыяльных пераменаў, накіраванасць сацыяльнай эвалюцыі, станоўчая адзнака гэтай эвалюцыі як прагрэсіўнай, якая ўключае рост прадукцыйных сіл, цывілізаванасці, характарыстыка сацыяльных зменаў як павольных, эвалюцыйных, а не рэвалюцыйных. Уплыў структурнага функцыяналізму Толката Парсанса таксама аказалася адчувальным. Па-першае, прыпадобніўшы чалавечы грамадства біялагічнаму арганізму, ён пазначыў, што як арганізм заўсёды знаходзіцца ў «гомеастатычнай раўнавазе» (услед за змяненнем адной часткі мяняюцца і іншыя, каб паменшыць напружанасць, захаваць раўнавагу), так і ў грамадстве, калі ў адным з яго сектараў адбываюцца перамены, гэта цягне ланцуговую рэакцыю ў астатніх. Па-другое, ён разам з Эдвардам Шылзам распрацаваў «тыпавыя зменныя» для вызначэння «традыцыйнасці» і «сучаснасці», напрыклад, «калектывізм-індывідуалізм», «афект-афектыўная нейтральнасць», «функцыянальная дыфузнасць» – «функцыянальная спецыялізацыя» і інш.

Вылучаюць наступныя этапы эвалюцыі школы мадэрнізацыі:

- другая палова 1950-х – першая палова 1960-х гг. (нараджэнне, хуткі колькасны рост мадэрнізацыйных даследаванняў класічнага тыпу);
- канец 1960-х – 1970-я гг. (значная крытыка мадэрнізацыйнай тэорыі, напрыклад, з боку тэорыі «залежнага развіцця», сфармуляванай у 1960-х гг. або свет-сістэмнага аналізу (І. Валлерстайн, вт.пал. 1970-х гг.), неамарксізма);
- 1980-я гг. (адраджэнне цікавасці да мадэрнізацыйных даследаванняў, зліццё названых вышэй тэорыі ў даследаваннях);
- канец 1980-х – 1990-я гг. (станаўленне неамадэрнізацыйнага і постмадэрнізацыйнага аналізу пад уплывам пераменаў у краінах Цэнтральна-Усходняй Еўропы).

2. Для класічнай тэорыі 1950-х –1960-х гг. характэрна зварот цікавасці да даследавання праблем развіцця, фактараў і механізмаў пераходу ад традыцыйнасці да сучаснасці; правядзенне аналізу ў асноўным на ўзроўні краін, нацый; прымяненне ў якасці ключавых паняццяў «традыцыя», «сучаснасць»; выключна станоўчая ацэнка самога працэсу мадэрнізацыі, як прагрэсіўнага і перспектыўнага.

Працэс мадэрнізацыі ў рамках класічнай тэорыі разглядаўся як ўсёабдымны, комплексны, гэта значыць не зводзіцца да якога-небудзь аднаму вымярэнні. Яе прыхільнікі прызнавалі, што пераход ад традыцыйнасці да сучаснасці выклікае змены практычна ва ўсіх абласцях чалавечай думкі і паводзін, выклікае працэсы структурна-функцыянальнай дыферэнцыяцыі, індустрыялізацыі, урбанізацыі, камерцыялізацыі, спрашчэння сацыяльнай мабільнасці, секулярызацыі, нацыянальнай ідэнтыфікацыі, распаўсюджвання

СМІ, пісьменнасці, адукацыі, станаўлення сучасных палітычных інстытутаў, пашырэння ўдзелу грамадства ў палітычным жыцці.

У рамках класічнай тэорыі мадэрнізацыі апошняя разглядалася як:

сістэмны іманентны працэс,

працэс глабальны,

працэс, які забяспечваўся распаўсюджваннем сучасных ідэй і інстытутаў з «заходняга цэнтра» па ўсім свеце і эндагенным развіццём «не заходніх таварыстваў»,

працэс лінейны, стадыяльны (усе грамадства знаходзіліся на той ці іншай яго стадыі),

працэс эвалюцыйны,

незваротны прагрэсіўны працэс уніфікацыі грамадстваў.

Гэта значыць класічная тэорыя мадэрнізацыі меркавала разгляд мадэрнізацыі як адзінага універсальнага ўзыходжання таварыстваў ад «недаразвітасці» да сучаснасці і «развітасці» зыходзячы з эндагенных універсальных заканамернасцяў.

Класічная тэорыя мадэрнізацыі параметры традыцыйнага і мадэрнага таварыстваў як дыяметральна супрацьлеглыя, гэта значыць у працэсе мадэрнізацыі павінен адбыцца поўны дэмантаж традыцыйнага грамадства. У гэты перыяд даследчыкі спрабавалі вылучыць адметныя рысы традыцыйнага і сучаснага таварыстваў, крытэрыі мадэрнізацыйнага працэсу. Галоўнае адрозненне сучаснага грамадства ад традыцыйнага бачылася ў большым кантролі сучаснага чалавека над прыродным і сацыяльным асяроддзем, заснаваным на больш шырокім укараненні навуковых і тэхналагічных ведаў у практыку.

Напрыклад, амерыканскі сацыёлаг М. Дж. Леві вылучаў наступныя параметры традыцыйнага і мадэрнізаванага грамадства:

- замкнёнасць, ізаляванасць жыцця, высокі ўзровень самадастатковасці, акцэнт на традыцыю, нізкая ступень цэнтралізацыі, прэваліраванне сямейных нормаў, «кумаўство», аднабаковы паток прадукцыі з сельскай мясцовасці ў горад (традыцыйнае грамадства);

- высокая спецыялізацыя, узаемазалежнасць арганізацый, рацыяналізму, высокая ступень цэнтралізацыі, высокая ступень развіцця рынку і грашовога абмену, аддзяленне бюракратыі ад іншых кантактаў, узаемны паток тавараў паміж горадамі і вёскай (мадэрнізаванае грамадства).

Амаль усе прадстаўнікі класічнай тэорыі мадэрнізацыі былі прыхільнікамі лінейнай мадэлі вывучэння мадэрнізацыі (У. Растоу, М. Дж. Леві, Д. Лернэр, С. Э. Блэк, Ш. Эйзенштадт). Яны разглядалі працэс мадэрнізацыі як іманентнае ўбудаванне змяненняў у сацыяльную сістэму: як толькі змены ўносяцца ў адну з сфер дзейнасці, гэта выклікае адэкватныя рэакцыі ў іншых сферах. Усе грамадства можна размясціць уздоўж восі «ад традыцыйнасці да сучаснасці», усе яны павінны прайсці некалькі фаз (стадый) мадэрнізацыі. Напрыклад, С.Э. Блэк вылучаў такія стадыі:

- выклік сучаснасці (канфрантацыя традыцыйнага грамадства з сучаснымі ідэямі, з'яўленне першых прыхільнікаў мадэрнізацыі);

- кансалідацыя мадэрнізатарскай эліты (пераход улады да лідэраў-мадэрнізатарам ў працэсе жорсткай барацьбы на працягу некалькіх пакаленняў);

- эканамічная і сацыяльная трансфармацыя (да моманту, калі грамадства ператвараецца ў пераважна ўрбанізаванае і індустрыяльнае);

- інтэграцыя грамадства (фундаментальная рэарганізацыя грамадства).

У гэты перыяд распрацоўваліся і крытэрыі мадэрнізацыі, напрыклад, Ш. Эйзенштам:

- у сацыяльнай сферы (высокая дыферэнцыяцыя і спецыялізацыя дзейнасці індывідаў і інстытутаў, падзел паміж сац.ролямі выкананымі індывідам (прафесійныя, палітычныя, сямейныя), рэкрутаванне на сац.ролі дзякуючы дасягненням, а не сямейным сувязям і інш.);

- у эканамічнай сферы (тэхналагічны рост, сістэматычнае прымяненне навуковых ведаў, скарачэнне здабываюць галін эканомікі, развіццё камерцыйных, сэрвісных галін);

- у палітычнай сферы (дыфузія палітычнай улады на масы насельніцтва, пераход да сучасных мадэляў легітымацыі ўлады, прызнанне адказнасці ўрада перад грамадзянамі, грамадзяне ператвараюцца ў канчатковых носьбітаў палітычнай улады);

- у сферы культуры (дыферэнцыяцыя рэлігіі, філасофіі, навукі; распаўсюджванне пісьменнасці і свецкай адукацыі, фарміраванне складанай сістэмы падрыхтоўкі спецыялістаў, распаўсюджванне сродкаў сувязі, распаўсюджванне сістэмы каштоўнасцяў, якая арыентуе на поспех, індывідуалізм, натуральнае выказванне сваіх пачуццяў; рост веры ў навуку і тэхналогію, рост каштоўнасці кар'еры і мабільнасці, фарміраванне адносін да цяперашняга як да значнага часу чалавечага існавання).

У цэлым, пры ўсіх бясспрэчных вартасцях, класічная тэорыя мадэрнізацыі мела шэраг слабых месцаў. Яна адназначна разглядала традыцыйныя інстытуты і каштоўнасці як перашкоды ў ходзе мадэрнізацыі, якія павінны падвергнуцца трансфармацыі. Асноўным арыенцірам выступаў досвед «атлантычнай» цывілізацыі (Захаду), мала ўлічваўся цывілізацыйны досвед іншых рэгіёнаў акрамя Заходняй Еўропы і ЗША. Недаацэньваліся змяняюцца ўмовы міжнароднага асяроддзя для таварыстваў, якія імкнуцца мадэрнізавацца. Выключаліся магчымасці «паралельнага» развіцця.

2. У канцы 1960-х – 1970-х гг. склаліся неспрыяльныя міжнародныя ўмовы для класічнай тэорыі мадэрнізацыі. Рэалізацыя на практыцы праграм мадэрнізацыі ў краінах «трэцяга свету» сутыкнулася з неспадзяванымі складанасцямі. Імкненне элітаў гэтых краін да мадэрнізацыі, традыцыйныя інстытуты, калектыўная ментальнасць праявілі сябе як неадпаведныя задачам мадэрнізацыі. Ды і самі эліты часта, дэкларуючы прыхільнасць мадэрнізацыі, імкнуліся толькі да асабістага ўзбагачэння, што правакавала непрыманне мадэрнізацыйнай схемы ў грамадствах, узмацненне традыцыяналізму.

Гэтыя збоі ў рэалізацыі праграм мадэрнізацыі, змяненне палітычнага клімату на Захадзе ў канцы 1960-х – пачатку 1970-х суправаджаліся масавай

крытыкай тэорыі мадэрнізацыі. Акрамя таго, у гэты час нараджаюцца і развіваюцца «тэорыя залежнасці» і свет-сістэмны аналіз, якія адсоўваюць модернізацыйную тэорыю на некаторы час на другі план. Асноўнымі аб'ектамі крытыкі сталі западацэнтрізм, спрошчанасць, наіўны эвалюцыянізм, прымітыўнае бачанне праблемы ўзаемаадносін «традыцыі» і «мадэрніцы». З прычыны гэтай крытыкі прыхільнікі тэорыі мадэрнізацыі распачалі крокі па яе ўдасканаленні.

У 1980-х гадах адбылося адраджэнне тэорыі мадэрнізацыі. Для гэтага часу характэрна з'яўленне больш панарамнага, гістарычнага тлумачэння працэсаў сацыяльных пераменаў, больш гнуткая трактоўка ролі традыцыі ў ходзе працэсу мадэрнізацыі. Гэта пашырыла пералік даследчых тэм, большы цікавасць да традыцыйным рысах (народныя рэлігіі, сямейнасць). Вывучэнне шырокага спектру нацыянальных культурных традыцый спрыяла адмовы ад аднабаковага прадстаўлення аб мадэрнізацыі як руху ў бок заходніх інстытуцыяў і каштоўнасцяў, высновы аб магчымасці арыгінальных шляхоў развіцця.

Адбыліся змены ў метадалогіі мадэрнізацыйных даследаванняў: пачалі разглядацца канкрэтныя сітуацыі, большы гістарызм (1980-я гг), гісторыя вярталася ў працы, каб паказаць спецыфіку развіцця розных краін. Больш глыбокія даследаванні суправаджаліся параўнальным аспектам. Большая ўвага стала надавацца вонкавых, міжнародных фактараў, феномену канфліктаў. Прыкладам новых мадэрнізацыйных даследаванняў з'яўляюцца працы С. Хантынгтана. Ён паказваў, што эканамічны рост не абавязкова вядзе да дэмакратыі (эканамічны дабрабыт -> дэмакратыя), неабходна ўлічваць таксама ўплыў навакольнага асяроддзя, культурнага кантэксту; ён паказаў, што па меры эканамічнага росту традыцыйныя палітычныя інстытуты не спраўляюцца з абслугоўваннем новых патрэбаў грамадства, гэта змушае грамадства рабіць выбар, выбар ажыццяўляюць у першую чаргу эліты, якія дэмакратычнаму прыладзе могуць аддаць перавагу дэспатычны рэжым, ваенную хунту і інш.

Прадстаўнікамі абноўленай версіі мадэрнізацыйных даследаванняў з'яўляюцца Э. Тырыакьян, П. Штомпка, В. Цапф і іншыя аўтары другой паловы 1980-х – 2000-х гг. У гэты час распрацоўваліся выдатныя ад класічнай тэорыі канцэпцыі мадэрнізацыі. Напрыклад, канцэпцыя частковай (парцыяльнай) мадэрнізацыі. Яна прызнае, што ў многіх грамадствах суіснуюць, сплятаюцца мадэрнізаваныя і традыцыйныя элементы. Гэта можа быць часовым з'явай, якія суправаджаюць паскораныя сацыяльныя змены, а можа быць з'явай, якія замацаваліся на працягу жыцця некалькіх пакаленняў. Магчымасць частковай мадэрнізацыі звязваюць з пранікненнем сучасных сацыякультурных практык у слабаразвітыя грамадства, гэта значыць з наяўнасцю кантакту паміж грамадствамі, якія стаяць на розных прыступках развіцця. У працэсе парцыяльнай мадэрнізацыі неадпаведнасці могуць паўстаць паміж інстытутамі, ўнутры іх, у свядомасці канкрэтнай асобы. Парцыяльная мадэль мяркуе ўлік фактараў міжнароднага кантэксту, так як умовай частковай мадэрнізацыі з'яўляецца супрацьстаянне грамадстваў-

наватараў і краін-паслядоўнікаў. У цэлым, гэты падыход дапускае існаванне таварыстваў «захраслі» на стадыі «частковай мадэрнізацыі».

У 1970-х – 1990-х гг. фармавалася таксама шматлінейная мадэль у рамках тэорыі мадэрнізацыі. Яна прадугледжвала:

- адмова ад «заходнецэнтрызма», прызнанне наяўнасці нацыянальных мадэляў мадэрнізацыі, кропак, у якіх працэс развіцця можа змяніць кірунак. З'яўляецца ідэя аб наяўнасці некалькіх эпіцэнтраў мадэрнізацыі (Усходняя Азія?). Адкрываецца пытанне аб разнастайнасці гістарычных тыпаў развіцця, у прыватнасці дэмакратыя перастае разглядацца як феномен, іманентна уласцівы мадэрнізацыі, магчымыя альтэрнатыўныя наступствы пераходу ад традыцыйнасці да сучаснасці (фашызм, камунізм), сам працэс дэмакратызацыі таксама можа суправаджацца адкатамі;

- прызнанне за сацыякультурнай традыцыйнай ролі дадатковага фактару развіцця (напрыклад, значнай можа быць роля рэлігіі; яна можа легітымізаваць інстытуты, мабілізаваць масы на здзяйсненні, стымуляваць супраціву аўтарытарным рэжымам (Польшча, Іран);

- міжнародныя фактары і глабальны кантэкст атрымліваюць больш увагі (С. Хантынгтан пісаў, што дэмакратызацыя ў большай меры з'яўлялася следствам распаўсюджвання амерыканскага і брытанскага ўплыву, напрыклад-пасля Другой сусветнай вайны ў краінах, занятых амерыканскімі войскамі, зацвердзілася дэмакратыя, а распаўсюджванне дэмакратыі ў 19 стагоддзі ішло з пашырэннем Pax Britannica; заняпад дэмакратыі ў Лацінскай Амерыцы і Усходняй Азіі ў 1970-х звязаны з памяншэннем амерыканскага ўплыву);

- акцэнтаванне ўвагі на ролі індывідаў і груп, іх валявога ўмяшання (пра волю палітычных элітаў пісаў С. Хантынгтон);

- улік фактару гістарычнай выпадковасці;

- адмова ад трактоўкі мадэрнізацыі як адзінага працэсу сістэмнай трансфармацыі (некаторыя сегменты грамадства могуць адкідваць рух па шляху мадэрнізацыі);

- адмова ад трактоўкі мадэрнізацыі як бесперапыннага працэсу, большую ўвагу да цыклічнасці, што прадугледжвае перыяды стагнацыі (у гісторыі Нідэрландаў – 18 ст.).

У цэлым, шматлінейная мадэль пашырыла пазнавальныя магчымасці тэорыі мадэрнізацыі, зрабіла яе больш "гістарычнай", менш тэарэтычнай, больш якая адлюстроўвае вывучаецца рэальнасць.

З'явіліся ў канцы 20 ст. і іншыя мадэлі ў рамках тэорыі мадэрнізацыі. Напрыклад, актарная мадэль, якая прызнае, што ў перыяды вялікіх гістарычных трансфармацый (а працэс модернізацыі да іх ставіцца), траекторыя развіцця аказваецца ў залежнасці ад волі і выбару чалавека, гэта значыць сацыяльны парадак фарміруецца як калектыўны вынік індывідуальных выбараў і дзеянняў. Такі падыход прадугледжвае Засяроджванне ўвагі ў першую чаргу на паўсядзённым жыцці звычайных людзей, выяўленню стратэгіі, якія яны выкарыстоўваюць для пераадолення цяжкасцяў пераходнага перыяду. Робіцца акцэнт на вывучэнне таго, якім

чынам дзеянні індыўідуальных актараў аб'ядноўваюцца, каб вырабіць сацыяльныя вынікі, пры гэтым мяркуецца, што акторы будуць імкнуцца выбраць дзеянне, якое зробіць максімальнай розніцу паміж выгадамі і выдаткамі.

Такім чынам, пасля перыяду крытыкі, рушыла ўслед пераасэнсаванне многіх пазіцый класічнай тэорыі мадэрнізацыі, што дазваляе казаць аб з'яўленні «тэорыі неамадэрнізацыі». Для яе характэрна наданне большай ролі традыцыі, яе ролі ў працэсе мадэрнізацыі, пераход да разгляду канкрэтных гістарычных сітуацый, рост увагі да ўплыву на працэс мадэрнізацыі знешніх па адносінах да вывучаемай краіне фактараў, ўлік фактараў гістарычнай выпадковасці, акцэнт на цыклічную прыроду працэсу мадэрнізацыі.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОБЫНА